Az ismeretlen isten

VAS ISTVÁN KRITIKÁI

Vas István — bizonyság rá a negyven év termését egybegyűjtő kötete — vérbeli kritikus. A kritika számára nem műfaj, hanem vérmérséklet, gondolkodásmód; alkat dolga. Nem a költői munkásság melléktermére, hanem az önkifejezés vershez mérhető teljessége. Azért tartja művészetnek, mert az egész személyiség aranyfedezete áll mögötte. „A legnagyobbak is úgy olvasnak, mint a cselédlányok: esztétikai érveik mögül szívük mond ítéletet" — olvassuk az ostrom alatt írott megrázó naplójegyzetében. Ez a személyesség a rokonszenv és távolságtartás különös esete: kritikusi eszménye Sainte-Beuve, „aki az írókat és műveket úgy nézte, gyönyörködve és tanulmányozva, mint a jelenségeket, mint érdektelen szemlélő a virágoskertet". A kritikát publicisztikába ojtja. Bámulja, de alapjában idegen tőle az az esszéíró-magatartás, mely évszázadok távlatában jobban eligazodik, mint maga körül. Beolvasztja írásaiba az esszé könnyedségét, de lételeme az egyidejűség. Nem minden büszkeség nélkül fogalmazza meg a kritikai műfaj létjogosultságát: „Önmagában egyik kor sem ítélheti meg majd helyesebben a mai irodalmat, mint a mi korunk." Nem véletlen, hogy már 1938-ban fölismeri az amerikai irodalomban Hemingway korszakos jelentőségét; Walt Whitmanéhoz méri.

A magyar kritika sokszor tudóskodón aprólékos, fellengősen dagályos stílusát a társalgási nyelv közvetlen változatosságával újítja meg. Füst Milánról szóló írását például így kezdi: „Költők műveit általában díványon fekve ismertem meg..." De távol áll tőle az impresszionista hangulatkritika ötletekben megrekedő bizonytalansága; ars poeticája, hogy a vers lehet bonyolult vagy érthetetlen, de nagyon világosan kell beszélni róla. Feszeng az esztétikai uniformisokban, idegen tőle a klisé, a definíció, a jelige, de az egyéniség egyénieskedő gőgje, pöffeszkedő magamutogatása nem kevésbé. Gyors ítélkező, de ritkán elhamarkodott szavú; állásfoglalását belső, szándékaitól függetlenedő ítélkezése hitelesíti. Nem ismereteket közöl, hanem (az amatőr szabálytalanság látszatával) önálló véleményeket. Nem kedveli az osztályozás és summázás fegyelmét; pontosság jellemzi, de áltudományos dagály nélkül. A kritikaírást folyamatnak képzeli, melyben folytonos önkorrekció zajlik; amely sohasem lezárt és befejezett, inkább dinamikusan megújuló tevékenység. Egy-egy írását szinte véleményeinek történetévé, valóságos elbeszéléssé fejleszti. Irtózik a végső szó nagyképűségétől: vállalja a kép továbbrajzolását is, a korábbi recenzens találó megállapításait, tiszteli (sokszor a megengedő mondatok aggályosságáig) az alkotó személyiséget. Schöpflinnel vallja: „A kritika sorsa az irodalom kezében van."

Módszere a meghökkentés. „Az a legkényelmesebb módszer, ha azzal vágok neki, hogy a sértésig kurtán, egyszerűsítve, durvítva, mai szóval »sarkítva« fogalmazom meg, és csak utóbb próbálom részletezni, árnyalni, a botrányt elsimítani" — írja. A közönyt nagy ellenségének tartja. A paradoxon azonban nem célja, nem reked meg furcsaságánál, hanem a továbbgondolás, a lényegkeresés katalizátora, gyorsító eszköze. Kritikusi magatartására a felfedezés izgalma a jellemző. Szerinte minden igazi tanulmány felfedezés, valamilyen ellenállás leküzdése. Ezért szeret háttérbe szorított művet a feledésből, a méltánytalanságból fölemelni. Eötvös öregkori írásaiban „az öncsonkításra ítélt szellem" választott útját értékeli; a morált, mellyel „gyakorlati pályáján töretlenül igyekezett érvényesíteni azokat az eszméket, amelyeknek megvalósításában megtörten kételkedett". Így fedezi föl Schiller Tell Vilmosában az esztétikai babonák ellenében „az apolitikus ember válságának" megrázó drámáját, vagy az angol barokk líra értékeit. De szeret mellőzött írók, költők (például az igaztalanul feledett Hajnal Anna vagy Szentkuthy Miklós) ügyében is szót emelni. Ha volna, neki lehetne ítélni a kritika becsületrendjét.

Esztétikai jelszavak helyett mindig meggyőződése vezeti tollát. Elfogulatlanság, bátorság, a tekintélyi elvtől megőrzött szellemi függetlenség jellemzi: a jó ügyért vívott harc erkölcse.

Kritikusi gondolkodásmódja afféle „szellemi teniszjáték". A rejtett dialógus, a belső polémia akkor is megfigyelhető Vas István írásaiban, ha azok történetesen nem is vitacikkek. Az idegen műhöz való viszonyát egyidejűleg jellemzi az analógiakeresés szenvedélye és a hatásokkal szemben az ellenálló távolságtartás. A pátoszt iróniával mérsékli, a tárgyilagosságot a rokon- és ellenszenv indulataival. Elemzéseinek szempontgazdagsága valamely — módszerré fejlesztett — kettős természetre vezethető vissza: hajlamra, mely a tételt örökösen ellentétellel szembesíti; szemléletre, mely — anélkül, hogy doktrinér vagy opportunista lenne — az ellentmondások egyeztetésének és föloldatlanságának változatos képleteiben testesül meg. Legfontosabb írása e tekintetben — még a címadó, a balatonfüredi költőtalálkozón elhangzott felszólalásnál is tanulságosabb — az 1943-ban keletkezett *Mérleg*. Gondolatmenete találó filozófiai és esztétikai önértelmezés: pályája küzdelem a Van és a Legyen korszakai között. „A mi dolgunk, embereké, létünkkel valami mást mondani, mint amit a világ monotóniája akar"; de a költői szabadság megfogalmazására e kétely felel: „Mit ér az olyan szándék, amit semmi sem térít el útjából?" De a mi szempontunkból most nem is a determinizmus és voluntarizmus tanításaival való birkózása a fontos, hanem amit belőle gondolkodásának sajátosságára vonatkoztat. Életműve „faculté maitresse"-ét a mérlegelvben jelöli meg, „az érzékenység, a megfontoltság, az arányosság" esélyében. „A Mérleg lényege az egyeztetés, de billenéseiben a végtelen ingás lehetőségeivel... az ellentéteket a levegő elemében kell megoldania: nem emésztődik el közöttük, nem feszíti őket terméketlen ellentmondásba, de nem is ejt el belőlük semmit, hanem mindent megtartva lebeg és egyensúlyoz velük." Ez az asztronómiai eredetű hasonlat jól példázza Vas gondolkodásának idegenségét a dogmák, a „vagy-vagy"-ok szélsőségeitől. Egyik sarkpontra se szűkül le: lényege a feszültség a rendteremtés akarása és az ellentmondásokhoz való ragaszkodás között.

A gazdag, az ellentmondásokat megőrző intellektus „bevetése" magyarázza, hogy bonyolult életműveket is biztonsággal, objektív érvénnyel és a beleélés nagyfokú szuggesztivitásával képes elemezni. A kitűnő Nagy Lajos-tanulmány az író ellenérzéseinek feloldódásáról számol be: „kamaszos, követelődző idealizmusa" hogyan hajolt meg e „barátságtalan irodalom, érdes, csikorgó puritanizmus" előtt; megvesztegethetetlensége, tántoríthatatlan ésszerűsége hogyan emelte szemébe József Attila mellé. Az angol barokk lírájában viszont a kétféle mértéktelenség, a kalóz szenvedély és a metafizikus okosság végleteinek összekapcsolódását érzékeli. Az árnyalatok, a finomságok meglátására egyaránt alkalmas e nézőpont, akár portrét rajzol, akár pszichikai tartalmakat vizsgál, vagy ha esztétikai (ritmikai, stiláris) képleteket fejt meg. Így Shakespeare III. Richárdjában „az emberfölötti hősiesség és az állatias aljasság között hajszolt", bűnös, rendbontó zsenialitás bukását ábrázolja. Radnóti A la recherche-ének elemzése az antik derű és a fojtó rémület egybefonódó lelkiállapotát tárja föl. Watteau képein megcsodálja, hogy „a testi kívülmaradás" a maga sóvárgó melankóliájával miképp árnyékolja be az álom és az eszmény édes tisztaságát. Kavafisz költészetét a szatíra és a líra, Takáts Gyuláét pedig az idill és realizmusigény feszültségéből érti meg. Goethe klasszicizmusa „eltökélt magatartás, győzelem a saját romantikáján". Nagyon találó, amit Whitman szabad verséről mond: „az elefánt rugalmasságát és nehézkességét" egyesíti. Vas István kritikáit a leegyszerűsítés és a bonyolítás sajátos ritmusa jellemzi. Illés Endre prózáját két szóval — finomság és kegyetlenség —, Somlyó Zoltán költészetét pedig egy jelzős szerkezettel — érzéki és finom barbár — határozza meg, de megmutatja a szavak mögött húzódó világnyi gazdagságot is.

Mert költő, tudatában van a ráció határainak. Számára a költészet ismeretlen isten: „mindig más, mint amit elképzelünk róla." E felfogás nem nevezhető relativistának, inkább realisztikus; nem teszi fölöslegessé, sőt inkább szükségessé, hogy

az elemzés hálójából kisikló irracionális sejtelmességből minél többet hódítson el. Kitűnő verselemzésekkel — Zrínyi-, Kálnoky-, Petőfi-interpretációval — igazolja, hogy e megkettőzés mily termékeny szempont: „A valamirevaló versnek szó szerinti, külső értelme mögött van egy mélyebb, belső, képekkel, zenével, hangsúlylyal kifejezett értelme is. Ez a titkosabb értelem sokszor összhangban van a vers epidermis-értelmével, de izgalmasabb esetekben eltér attól, s van, amikor ellentmond annak."

A kritikát a műfordítás fogalomköréhez sorolja. Otthonosság és idegenség, gyönyörködő megmerülés és távolságtartás ugyanúgy jellemző rá. Két válfaját ismeri: a színészlelkületűt (Arany, Babits) és a rokonságkeresőt (Petőfi, Tóth Árpád). Ő maga valahol középütt igyekszik elhelyezkedni; színész, de szűk szerepkörrel; a kettős hűség kötöttségével. „Csak az a jó magyar fordítás, amelyik maga is jelentős magyar művé válik, s nemcsak azzal, hogy szépen, természetesen hangzik, hanem az idegenségével is, azzal, hogy olyat szólaltat meg, ami eddig magyarul nem szólt." Miközben a filológusok terrorja miatt perlekedik, a saját és idegen egyéniség dialektikus (az ellentétek egységén alapuló) egymásra találását védi.

Portréi önarcképek is. Vonzalmakat táplál a keleti költészet (Hikmet) érzékisége, a trubadúros ihletésű líra (Reviczky, Nadányi, Sárközi) lágysága, a „tündéri elvontságok" (Valéry, Nemes Nagy) tisztasága iránt. Imponál neki, ha a költő kétes formai elemeket tud megnemesíteni. Tiszteli a kételkedő France-ot, de a rend és világosság nagyjait is: Goethét, Aranyt, Babitsot, Gide-et. A század legnagyobb prózaíróinak Proustot és Mannt, lírikusainak pedig Apollinaire-t és Eliot-t tartja. Szabadgondolkodó, kételyekkel súlyosan, mint Montaigne; de nagyon kedveli az arany középszer poétáját, Horatiust. Mint egyéniség Kosztolányi áll hozzá legközelebb: az ő „tündéri léhasága, eleganciája és elbűvölő hányavetisége"; aki bölcs, bohóc és világfi egy személyben. Mindezek ellenére úgy érzem, hogy a hagyományos Vas István-portrét két szempontból is indokolt tágítani: történeti érdeklődésével és közéleti aktivitásával.

A történészhajlam proteusi alakváltozatait gyakorta tetten érjük. Vas István a korfordulókkal összefüggésben vizsgálja a Horatius Noster olvasói élményének feudális és polgári változatait, irodalomszociológiai vetületeit, mielőtt a maga egyénített portréját kimetszi belőle: „Hogy a világirodalomnak e legtökéletesebb, legkedvesebb és legkönnyedebb világnézetű költője nálunk valódi lényegével otthonossá váljék, a bőségnek, a biztonságnak, gondtalanságnak légkörére volna szükség" — állapítja meg 1935-ben. Máskor irodalomtörténeti jellegű összefüggéseket tár föl: Goethe regényét, a Vonzások és választások címűt, a Werther-probléma klaszszikusabb, érettebb szemléletű újraéléseként jellemzi. És végül a történetiség önkontroll is; húsz évvel később módosítja 1950-es Villon-tanulmánya némely megállapítását: az új kutatások fényében már inkább poeta doctusnak, mint Brechthez, Majakovszkijhoz hasonló „fenegyereknek" tartja. A közéleti aktivitás irodalom- és művészetpolitikai cikkeiben figyelhető meg. Ezek 1945 és 1948 közt a kevés szempontú pamflet felé hajlanak, de kitűnő arányérzékkel figyelmeztetnek a dogmatizmus veszélyére, a kárra, amit a Nyugat-hagyomány mellőzése okozhat. Újabban pedig mint a tárgyválasztás tágassága (a múzsák testvérisége jegyében a szavalásról, a festészetről, a filmművészetről stb. írott cikkek látóköre), mint az agresszív sznobizmussal és a mucsai szűklátókörűséggel szembenéző felelősségtudat jelenik meg.

A közzétett kritikákból kirajzolódik Vas István irodalomtörténeti helyfoglalása is. A világirodalomban a modernség elkötelezettje; ízlésére, tájékozódására azonban inkább a „goethei egészség" folytatói vannak hatással. Walt Whitman optimizmusa, költészetének „regényszerű folyamatossága", kollektív én-tudata. Apollinaire, akinek legfőbb újdonsága, hogy szimultán modernségét „hirtelen kifelé fordította, a külvilágra, az életre, a kézzelfogható valóságra". Kavafisz, ez a „XX. században kivételesen közérthető és kivételesen személyes" költő, Saint-John Perse és Mac Leish, vagyis azok, akik a modernséget nem formai vívmánynak, hanem tartalmi

megújulásnak tartják. Petőfi is arra példa számára, hogy „megalkuvás, lemondás, hiány, torzulás, betegség, átok, pokoljárás nélkül is van legnagyobb költészet". Elhatárolja magát attól az áramlattól, mely a művészetet a modern lét megvetéséből eredezteti. Optimizmusa azonban sohasem nyárspolgári idill és megelégedettség; van benne emelkedett szellemi hedonizmus, de ujjongó megmerülés is a gazdag személyességben; önmaga ellentétébe forduló szkepszis, „irónia és glória" együtt, de társadalmi feladatvállalás is. A költészet fogalmába szervesen beleérzi az izgalmat, a felkorbácsoló szenvedélyt, az eszmeiséget. Találóan állapítja meg Tandori abszurd költészetéről: „Aki ilyen tökéletesen tudja a tenisz mozdulatait, előbb-utóbb csak kedvet kap hozzá, labdába ütni, levegő helyett." A hazai irodalomban a legerősebben a 30-as évek Nyugatjához kapcsolódik. Nagyon megszívlelendő, amit e „második hőskorról" ír: „A későbbi irodalomtörténész bizonyára nem győzi majd eléggé megcsodálni: az öregek, az első Nyugat-nemzedék, Babits, Kosztolányi, Füst költészetének késői, de kápráztató kivirágzását." A Nyugat jelentőségét — az offenzíva és defenzíva korszakai után — az antifasiszta szellemi ellenállás növeli meg a szemében. Különösen Kosztolányit és Babitsot csodálja: „A szabadságot sehol nem találhatom meg oly vonzó alakban, mint az ő költészetében" — írja Kosztolányiról; Babitsot pedig „a kor nagy fenyegetésével és fertőzésével szemben oly nagy és tiszta szellemnek" értékeli, hogy hozzá képest egy Eliot és egy Valéry is csupán „vidéki úriemberek". Érdekes Vas Istvánnak a mai magyar irodalomhoz fűződő — nagyon eleven — kapcsolata is. A fiatal írókat és költőket szívesen fedezi föl, de róluk mint nemzedékről sokkal szigorúbban ítél, mint egyes képviselőiről.

Tévedések fenntartása mellett: ez Vas István kötetének mottója. A műalkotás sohasem egymegoldású, mint a matematika: föltételezi a véleménykülönbséget, a vitát. Engedtessék meg a kritikusnak, hogy Az ismeretlen isten olvastán ellenvetéseit is megtegye. A meghökkentés szándéka Vas Istvánt néha oly túlzásokra ragadja, hogy a leginvenciózusabb „árnyalás" sem teheti elfogadhatóvá. (Somlyó Györgyöt nemzedéke „legnaivabb" költőjének nevezi. Madáchot Szentkuthy Miklóssal vonja párhuzamba. Anatole France vagy Kellér Andor jelentőségét aránytalanul megnöveli.) Máskor egy bizonyos befejezetlenséget, a probléma lezáratlanságát érezzük, például az eklektikában megrekedő *Patt* című interjúban; hajlamot a kompromisszumos kiegyezésre. Németh László is rendszeresebb gondolkodó annál, semhogy műve értékelése egy újságcikk terjedelmében elférne. Egyik-másik, az ötvenes években keletkezett tanulmány ítélkezése sommás, túl egyértelmű (így az, amely Villont forradalmárnak minősíti). Ha azonban a kötet erényeit és hibáit egymással szembeállítjuk, meglepő az eredmény: Vas Istvánnak a tévedésekből nagyon keveset kell fenntartania. Az arány a legjobb magyar esszéistákéval, kritikusokéval vetekszik. *(Szépirodalmi, 1974.)*

GREZSA FERENC

Németh Lajos: Minerva baglya

Aki a könyv tartalomjegyzékét olvassa, annak még úgy tűnhet, hogy kissé laza összeállítású gyűjteményt tart a kezében. „Adalékok a művészetszociológia és a művészettörténet viszonyához" — ez első darabjának a címe, s a különös, magányos művésznek: Csontvárynak a Cédrusát elemzi az utolsó. Általuk közrefogottan többek közt a vizuális konvenciók szerepét, a tárgyi világ művészetbeni jelentésmódosulásait, a naiv művészet sajátságait és helyét kutató írások kapnak helyet: többnyire elszórtan megjelent cikkek, tanulmányok, előadásszövegek.